

Ante Laušić

*Centar za istraživanje migracija
i narodnosti, Zagreb*

Prilježeno: 01. 04. 1987.

STANOVNIŠTVO ZAGREBA I OKOLICE OD 1880. DO 1980.**SAŽETAK**

U radu se iznose i analiziraju kretanja broja stanovništva u Zagrebu i njegovoj okolici u razdoblju 1880—1980. Preko migracijskih salda nastoji se utvrditi udio stanovništva okolice u porastu ukupnog broja stanovnika grada. Navode se i podaci o rastu regionalnih centara (Bjelovara, Karlovca, Siska i Varaždina) smještenih na rubu zagrebačke okolice, koji su se na stanovit način mogli pojaviti u rasporedu migracije stanovništva iz svih dijelova okolice Zagreba.

Uvod

Kapitalističko društvo što su ga nagovjestila gospodarska i društvena kretanja polovinom 19. stoljeća, a na početku 20. položili mu i čvrste temelje, bilo bi lišeno vjerodostojnog tumačenja ako bi se pri tome zanemarila demografska komponenta i njezin segment-migracija stanovništva izazvana, uz ostalo, industrijalizacijom onih sredina u kojima se taj proces stvarao i učvršćivao.

Radikalnim zaokretom u tim odnosima nakon socijalističke revolucije godine 1945, kada je jednom zauvijek u našim prostorima dokinuta kapitalistička društveno-ekonomska formacija, nije istodobno dokinut i njezin korelat — migracija stanovništva. Štoviše, u novonastalim socijalističkim društveno-gospodarskim odnosima ta se pojava još snažnije i ubrzanije intenzivirala, posebice u njihovu nastanku, zahvaljujući mnogim faktorima od kojih su dva najdominantnija: prvi, da su se potrebe za radnom snagom u većim i razvijenijim sredinama, uz druge primamljive uvjete egzistencije, ispostavili kao nužnost i, drugi, da je višak radne snage visokim natalitetom napućenoga i pauperiziranog sela bio primoran odlaziti onamo kamo je bio potrebniji i egzistencijalno sigurniji.

Tako se, dakle, u oba društvena sistema (kapitalističkome i socijalističkom) potvrdila migratorna pojava kao imanentnost i zakonitost povijesnog kontinuiteta koju, u nešto modificiranim oblicima, možemo sustavno slijediti kroz svekoliku ljudsku prošlost.

Svjesni činjenice da se baš na primjeru grada Zagreba takva migratorna kretanja mogu lijepo uočavati kao neraskidive uzročno-posljedične sastavnice svih transformacija što ih je ovaj grad doživio u svojoj povijesti, želimo ovim prilogom u njegovu historiografiju ukomponirati i taj fenomen, koji, istina, znanosti nije nepoznat, ograničivši ga vremenski na stogodišnje razdoblje (od 1880. do 1980) i njegovu uzajamnost s onim područjem koje se u znanosti definira »zagrebačkom okolicom«.

Zagreb i njegova privlačna moć

Zahvaljujući ponajprije geografskom smještaju, Zagreb je, ležeći na čvorištu najvitalnijih evropskih putova (iz Podunavlja prema moru i Alpa prema Balkanu) imao sve preduvjete da postane političko, kulturno, privredno i crkveno središte ovih prostora, a po ekonomskom potencijalu i jedan od najznačajnijih gradova jugoistočne Evrope. U tome je zacijelo i uspio. Još dvadesetih godina prošloga stoljeća interesi Pešte, a osobito Beča da ostvare svoju dominaciju na moru, u Bosni i Srbiji nisu mogli biti ostvarljivi bez gradnje željezničkih pruga koje su baš srećom morale prolaziti hrvatskim prostorima, i Zagrebom u prvome redu. To će uvelike pomoći da će Zagreb, dotad već afirmirani centar državne uprave i administracije, a do prvoga svjetskoga rata i jedini centar novčarstva u Hrvatskoj i Slavoniji, još u eri rane industrijalizacije od činovničkoga grada postati centralno stjecište brojnih novih industrijskih poduzeća za koja je nedostatnost radne snage u samome gradu morala biti nadomještena izvana. Tu potrebu priljeva »stranaca« osjetio je grad navlastito poslije drugoga svjetskog rata, kada je izmjena političko-gospodarskih odnosa ubrzala njegov razvitak usmjeren na preorijentaciju nacionalnih privrednih interesa i uvelike izmijenila strukturu zagrebačke industrije, ponajprije metalne, zatim prehrambene, kemijske, tekstilne, grafičke, elektroindustrije i radioindustrije. Time je Zagreb nužno morao postati i najjače imigracijsko središte, a intenzitet mehaničkog priljeva došljaka ne samo iz njegove okolice već iz mnogih udaljenih krajeva postala je, i ostala, zagrebačka svakodnevnica.

Dakle, različita vremena i različite okolnosti determinirala su i imigracijske trendove, pa se ni u razdoblju koje ovdje razmatramo nisu mogla zaustaviti. Posljedice te pojave nisu se samo odrazile u fizičkom proširenju grada, njegovoj industriji i svemu onome čime on danas raspolaže, nego i u naglom povećanju stanovništva kao osnovnog čimbenika koji je taj prosperitet stvarao.

Statistike, naime, pokazuju da se zagrebačko stanovništvo od jednoga do drugog popisnog razdoblja stalno povećavalo, ali se ta činjenica nipošto ne može objasniti zabilježenim stopama nataliteta, a niti proširenjem gradskog teritorija, nego ponajprije prostornom pokretljivosti stanovništva i doseljavanjem izvana. Godine 1880. Zagreb je imao 56.459 stanovnika, 1890. već 70.595, što je u apsolutnom porastu za 14.136 osoba ili za 25,0%; godine 1900. ima 98.322 ili u apsolutnim brojkama porast od 27.727 osoba, odnosno za 39,3%; godine 1910. već 121.363, ili apsolutni porast od 23.041, odnosno 23,4%; godine 1921. 153.448, ili apsolutni porast od 32.085, odnosno 26,4%, a godine 1931. 242.063, ili apsolutni porast od 88.615, odnosno 57,7%. Nedostatak popisa stanovništva iz 1941. uskraćuje mogućnost dekadnog praćenja ovoga porasta, pa nam prva poratna popisna 1948. godine, kada je Zagreb imao 339.923 stanovnika, što je u odnosu na 1931. apsolutno povećanje od 97.860, odnosno 40,4% — u stanovitom smislu zaokružuje povećani saldo stanovništva za proteklih 68 godina. Dakle, od 1880. do 1948. zagrebačko stanovništvo poraslo je u apsolutnom broju za 283.465, ili 502,0%.¹

U ovim brojčanim podacima sadržane su, uz ostala, još tri važna podatka. Prvi: da postotak autohtonog stanovništva u gradu od 1880. do 1948. nikada u prosjeku nije prelazio jednu trećinu. Godine 1880. npr. iznosio je 33,06%, a 1931. »indigenih Zagrepčana« bilježimo svega 25,32%, a na kraju ovoga razdoblja (1948) 30%. Drugi: da je sve do popisne 1931. u Zagrebu bilo manje že-

¹ U literaturi postoje različiti podaci o broju stanovnika grada Zagreba za spomenuto razdoblje, jer se autori pojedinih monografija, studija i rasprava nisu koristili istim izvorima. U našem slučaju korišteni su podaci koje donosi opširna studija Marka Korenčića: *Naselje i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971*, Zagreb, 1979.

na nego muškaraca (premda je poznato da je u ukupnoj populaciji slučaj obrnut). Unatoč mogućnosti da na ovaj podatak može utjecati ne samo točnost popisa nego i njegov kriterij (prisutno i stalno stanovništvo),² nama se utvrđeno stanje čini indikativnim. Treći: da na kraju ovoga razdoblja (1948) 51,6% zagrebačkog stanovništva vuče domorodstvo iz drugih krajeva Hrvatske, dok je 18% osoba rođeno izvan ove republike (najviše iz Slovenije 6,17% i Bosne i Hercegovine 4,36%).

Slijedom popisnih godina, u konstelaciji novonastalih (socijalističkih) odnosa, iznesenim podacima i tvrdnjama o fizičkom proširenju grada i njegovoj demografskoj ekspanziji možemo dodati da su te obje pojave osjetno prisutnije. To najrječitije potvrđuju statistički podaci i usporedbe. Naime, godine 1953. Zagreb je imao 377.025 stanovnika, a to je u odnosu na samo pet godina raniji popis apsolutni porast od 37.102 stanovnika ili za 10,9%; godine 1961. na gradskom području što su ga sačinjavale općine: Črnomerec, Gornji grad, Donji grad, Maksimir, Peščenica, Susedgrad, Trešnjevka, Trnje, Zagrebačka Dubrava i Remetinec, živjelo je 459.464 stanovnika, a to je, u odnosu na prethodnu popisnu godinu, apsolutni porast od 82.439 žitelja ili 21,8%; godine 1971. Zagreb ima 602.205 stanovnika, odnosno apsolutni porast od 142.741 osobe ili 31,0%, a posljednje popisne godine, 1981, ima 768.700 (2), odnosno apsolutni porast od 166.495 stanovnika ili 27,6%.

Međutim, nikako ne možemo zanemariti porast ukupnog broja zagrebačkog stanovništva zbog teritorijalnog proširenja grada. Naime, od godine 1850, kada su se ujedinile dotad četiri odvojene gradske jurisdikcije (slobodni i kraljevski grad Gradec, općina Kaptol, Vlaška ulica i Nova Ves) u jednu gradsku općinu s površinom od svega 33,27 km² i 16.036 stanovnika, grad se nije širio sve do 1900. Tada se on teritorijalno gotovo udvostručio (na 64,37 km²) pripajanjem sela Lašćine, Jurjevca, Borongaja, Petruševca, Vukomerca i Žitnjaka, ali 2.456 žitelja koji su obitavali u tim naseljima (4:16), nisu znatnije utjecali na porast ukupnog broja stanovnika, nego samo na stanovitu promjenu socijalne stratifikacije grada (jer se radilo pretežno o poljoprivrednom stanovništvu). Godine 1945. pripojenjem Bukovačkog brega I i Kustošije, Zagreb se teritorijalno uvećao za 10.62 km², odnosno za 3.643 stanovnika. Godine 1949. u sastav grada ušla je Granešina, Zagrebačka Dubrava i Čulinec. Slijedeće 1950. grad se proširio naseljima: Zagrebačka Trnava, Savski Gaj, Podbrežje, Podused, Stenjevec, Vrapče, Sestine, Remete, Gračani i Markuševac. Godine 1951. nije bilo teritorijalnog širenja grada, da bi 1952. u nj ušli: Jarek Podsudsedski, Markuševačka Trnava, Čulinečka Dubrava, Resnik i Resnički Gaj. Time se do popisne godine 1953. Zagreb teritorijalno proširio na 235,74 km² i apsolutnim brojem stanovnika porastao za, kako rekosmo 37.102 žitelja u odnosu na 1948.³ Godine 1955. grad je proširen Granešinom II i Čučerjem, a 1957. i Remetincem. Otad pa sve do 1974, kada su Zagrebu pripojene općine Zaprešić i Velika Gorica, nikakva drugoga teritorijalno širenja nije bilo.

Prema tome, teritorij grada Zagreba od 1949. do 1980. povećao se sa 74,99 na 497,95 četvornih kilometara, odnosno za punih 422,96 km². U istom razdoblju zbog teritorijalnog širenja broj stanovnika porastao je za samo 74.082

² Svi popisi stanovništva od 1948. iskazani su po koncepciji stalnoga, a dotadašnji po koncepciji prisutnog stanovništva.

³ U vrijeme popisne 1948. Zagreb je bio podijeljen na šest rajona (Centar, Medveščak, Maksimir, Trnje, Trešnjevka, Črnomerec i naselje »Žitnjak«). Takva administrativno-teritorijalna podjela napuštena je 1953 i uvedena podjela po općinama, pa su zagrebački prostor, uz uže gradsko područje sa 78,59 km², činile i devet općina: Podsused, Stenjevec, Vrapče, Kustošija, Sestine, Gračani, Remete, Markuševac i Dubrava. Administrativno-teritorijalnu preinaku Zagreb će do 1981. doživjeti još nekoliko puta.

žitelja, što pokazuje da je grad nerazmjerno prostorno povećan u odnosu na broj stanovnika pripojenih mu naselja. Dok se, dakle, teritorij grada više nego upeterostručio, stanovnici pripojenih mu naselja ne čine niti 10% ukupnog broja njegovih stanovnika. No, sasvim je razumljivo da se zbog ovoga gustoća naseljenosti grada značajno smanjila, ali je istovremeno otvorena mogućnost za naseljavanje novih imigranata.

Konačno, analizom popisnih podataka dolazimo do zaključka da se poslije 1948. mijenja i karakter migratornosti Zagreba. Već 1953. u strukturi ukupnog broja stanovnika rođeni u Zagrebu prelaze jednu trećinu, a u slijedećim popisnim godinama njihov se udio i povećava.⁴ Porastom udjela autohtonog stanovništva Zagreb od pedesetih godina prestaje biti grad migratornog tipa, definiran u smislu da mu postotak autohtonih ne prelazi 1/3, a da broj doseljenih izvan matične republike nije manji od 1/3. Ovo, dakako, ne znači da je proces doseljavanja prekinut, jer se u grad u razdoblju 1971—1980. prosječno stalno doseljuje oko osamnaest tisuća ljudi od kojih su najmanje dvije trećine iz drugih općina SR Hrvatske.

Zagrebačka okolica: prostorna obilježja, naseljenost i emigracija

Progresivnu urbanizaciju, industrijalizaciju i općenito prosperitet Zagreba neprestano je, kako rekosmo, pratilo povećanje ukupnog broja gradskog stanovništva, prispjelog dobrim dijelom sa sela, pa su te pojave neminovno uvjetovale i teritorijalno širenje grada. Zbog toga, donedavna prigradska naselja karakterizirana seoskim načinom života ulaze u sastav grada, odnosno neposredna gradska okolica postaje sastavnim dijelom gradskog teritorija.⁵

Premda se danas zagrebačka okolica može teritorijalno i drukčije odrediti, mi smo skloni, uz stanovitu korekciju, onom njezinu graničenju i definiciji koju je godine 1965. dao Stanko Žuljić. On smatra da pod pojmom okolice Zagreba treba razumjevati područje 40 kilometara udaljeno od središta, odnosno područje »koje je na osnovu dnevnih gravitacionih veza izravno povezano sa Zagrebom, koje je u pogledu osnovnih društvenih funkcija izravno upućeno na Zagreb, a koje nije pod utjecajem niti jednog susjednog centra, niti je dio jedne od Zagreba izrazito odvojene političko-teritorijalne cjeline« (5:43). Vođen ovim kriterijima Žuljić je u zagrebačku okolicu uvrstio one teritorijalno-upravne cjeline koje su prema razgraničenju od 12. srpnja 1955. činile zasebna, izvan Zagreba odvojena općinska područja: na sjeverozapadnom dijelu općine: Zaprešić, Veliko Trgovišće, Oroslavlje, Donja Stubica i Zabok; a na sjeveroistoku: Sesvete, Zelina, Dugo Selo, Vrbovec i Ivanić-Grad; na jugozapadu: Samobor, Jastrebarsko i Remetinec, te na jugoistoku: Velika Gorica i Lekenik.⁶

⁴ U 1973 — 37,0%; 1961 — 36,1%; 1971 — 41,0%; a u 1981 — 44,8%.

⁵ Tako je Eduard Schreiber, šef Gradskog statističkog ureda u Zagrebu (3:291) okolicom Zagreba odredio onaj prostor koji se nalazio izvan kruga udaljenog 10 kilometara zračne linije od današnjeg Trga Republike kao središta. Dakako, takvo razgraničenje Zagreba i njegove okolice ne odgovara današnjem vremenu, jer je veći dio naselja izvan tog kruga od tada do 1980. pripojen gradu.

⁶ Mi ovo Žuljićevo graničenje možemo prihvatiti s izuzetkom bivše općine Lekenik, koja je i po njemu u upravnom pogledu povezana sa Siskom, a njezina udaljenost od današnjega regionalnog centra Siska je manja nego do Zagreba. Isto tako nije moguće teritorij bivše općine Remetinec smatrati zagrebačkom okolicom, barem ne od 1957. kada je Remetinec postao sastavnim dijelom grada, u kojemu smo iskazali njegovo stanovništvo. Nadalje, nekadašnja općina Veliko Trgovišće i Oroslavlje danas su sastavni dijelovi općine Zabok, odnosno Donje Stubice, u kojima smo iskazali njihovo stanovništvo.

Iz razmještaja ovih administrativnih centara i njihovih okolnih naselja nije teško uočiti da cjelokupna okolica Zagreba leži na geografskim prostorima različitih obilježja, pa će ti prirodni i drugi elementi nedvosmisleno uvjetovati i različite gospodarske i demografske osobitosti u svakom njezinu dijelu, a to znači i različitu uzajamnost s gradom Zagrebom kao gravitacijskim centrom.

Sjeverozapadni dio zagrebačke okolice obuhvaća Brdovičko prigorje, sjeverozapadne pristanke Medvednice i porječje donjeg toka Krapine. Dok uz rijeku Savu i Krapinu dominiraju aluvijalne ravni, koje su »zbog vlažnosti bile najkasnije naseljene i to u povišenim rubnim dijelovima« (5 : 47), dotle su diluvijalna pobrda, osobito ona koja okružuju rijeku Krapinu, intenzivno naseljena. Reljefno šarenilo nije osobito pogodovalo poljoprivredi, a rastrkana i gusto napučena naselja stvarala su i u nasljeđe ostavljala sve složeniju gospodarsku problematiku. Zahvaljujući pogodnoj željezničkoj prometnici dolinom Krapine, spomenuta se neđača ublažavala direktnim uključivanjem jednog dijela stanovništva ovoga kraja u zagrebačku privredu i zagrebačko gravitacijsko područje, ali je isto tako rezultirala i nepovoljnom činjenicom da se zbog toga ovdje nisu uspjeli razviti lokalni i društveni centri. Međutim, privlačnost ovoga kraja zbog kulturno-povijesnih spomenika, mineralno-termalnih vrela i ljepote krajolika stvorili su uvjete za uzajamnu povezanost Zagreba i ovoga dijela njegove okolice, pa su dijelovi Brdovičkog prigorja i Donjeg Zagorja, zbog te povezanosti »poprimili osnovna obilježja gradske okolice« (5 : 48).

U jugzapadni dio zagrebačke okolice uključen je istočni dio Žumberačke gore, područje Crne Mlake s okolnim naseljima, sjeverni dio Vukomeričkih gorica i prostrana ravnica uz rijeku Savu od ušća Bregane do sela Jakuševca. I ovdje je raznolikost prirodnih obilježja uvjetovala nejednak demografski i gospodarski razvitak. Rijetko naseljeni istočni dio Žumberačke gore zbog apsolutne visine preko 600 metara nije pružao mogućnost dobre povezanosti sa Zagrebom, pa je ta okolnost stvorila lokalno društveno središte Samobor, i time umanjila ovisnost stanovništva ove regije o gradu Zagrebu. Drugi važan centar — Jastrebarsko, kao trgovačko središte, gospodarski povezuje dijelove Žumberačke gore s nizinskim i pretežno pošumljenim područjem u čijem središtu leži Crna Mlaka, pa time i cjelokupno Prigorje sa Zagrebom. Razmještaj samih naselja nizinskog dijela jugozapadne okolice u neposrednoj blizini Save i Lomnice pokazuje da su ona nastajala još u vrijeme kada gradski utjecaji nisu bili značajni. Ali neposredno nakon prvoga svjetskog rata poljoprivredni potencijal nužno mijenja taj odnos i jugozapadna okolica se prva uključuje u sistem dnevne opskrbe Zagreba poljoprivrednim proizvodima, kao što se sjeverozapadna okolica prva uključuje vangradskom radnom snagom u zagrebačku privredu.

Najslabije naseljeno i pretežno šumom pokriveno jugoistočno područje zagrebačke okolice, koje obuhvaća jednim dijelom odransko-posavska polja i sjeveroistočne pristanke Vukomeričkih gorica, ujedno je po površini, gustoći naseljenosti i broju stanovnika najmanje. I ovdje je konfiguracija tla s drugim prirodnim faktorima stvarala razlike među pojedinim dijelovima okolice, čiji najveći dio površine otpada na vlažnu aluvijalnu ravan Save i Odre. Željeznička pruga Zagreb—Sisak koja tek dodiruje pojedina naselja i koja, izuzev na Turopolje, nije značajnije utjecala na razvoj ovoga kraja i njegovih veza sa Zagrebom — nadomjestit će kasnije uspostavljena redovita cestovna veza. Tako slabe prometne veze ovoga područja sa Zagrebom pogodovala su u prošlosti razvoju gospodarskih funkcija Velike Gorice, ali su, kao i one u Jastrebarskom, bile ograničene, i u pogledu društvenog značenja, daleko su zaostajale za društveno-gospodarskim funkcijama, primjerice, Samobora. Veze jugo-

Tablica 1

Kretanje broja stanovnika zagrebačke okolice od 1880. do 1981.*

Dio okolice	G o d i n e											
	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1981. 1880.
Sjeverozapad	62 723	70 220	76 976	85 424	84 410	92 410	98.183	97 509	96 706	96 696	100 032	1,59
Sjeveroistok	70 823	83 337	94 008	105 116	103 825	109 977	110 057	111 804	112 443	118 047	132 677	1,87
Jugoizapad	52 615	59 239	60 320	62 992	61 441	67 193	68 992	72 212	27 847	73 029	77 261	1,47
Jugoistok	24 277	27 928	30 425	32 524	31 111	34 079	34 607	35 598	35 676	36 841	54 474	2,24
S v e g a	210 438	240 724	261 729	286 056	280 787	303 869	311 839	317 123	317 672	324 613	364 444	1,73

* Podaci o broju stanovnika za razdoblje 1880—1971. preračunati iz n. dj. M. Korenčića, a podaci za 1981. iz Statističkog godišnjaka Hrvatske, Zagreb, 1986.

istočnog dijela zagrebačke okolice sa Zagrebom osjetno su ojačale nakon izgradnje novih mostova preko Save i poboljšanja lokalnih prometnih veza, a najvlastito nakon izgradnje zagrebačkih prekosavskih naselja kao direktne veze grada i njegove jugoistočne okolice.

Na sjeveroistočnom dijelu Medvedničkog prigorja, krajnim južnim ograncima Kalničkog prigorja i zapadnom dijelu lonjsko-posavske ravnice smjestila su se manja i oveća naselja koja čine sjeveroistočni i prostrano najveći dio okolice Zagreba. Za razliku od ostalih dijelova okolice u kojima su prirodni elementi kočili nesmetan spoj s gradskom jezgrom — sjeveroistočni dio sa svojom odavna izgrađenom prometnom mrežom regionalnih putova i potpunom prirodnom otvorenosti ima i danas najpovoljnije uvjete za gospodarsko povezivanje za Zagrebom. Slično kao i u tri spomenuta dijela zagrebačke okolice, i ovdje su prirodna obilježja i naseljenost te stupanj povezanosti sa Zagrebom međusobno različiti. Nekoliko značajnijih lokalnih središta ovoga kraja (Zelina, Sesvete, Dugo Selo, Vrbovec i Ivanić-Grad) grupirali su oko sebe seoska naselja, ali ih zbog mnogih okolnosti nisu mogli gospodarski potpuno apsorbirati; premda je npr. prometna izoliranost vrbovečkog područja u jednom kraćem vremenu stimulatивно djelovala na razvoj Vrbovca, ipak je imigracijsko i gospodarsko gravitacijsko područje Zagreba (donekle i Križevaca) davalo tamošnjem stanovništvu veće garancije od Vrbovca. Sličnu sudbinu nerazvijenog trgovišta doživio je i upravno-politički centar Dugo Selo i Ivanić-Grad, koji je nakon puštanja u promet nerentabilne željezničke pruge Dugo Selo—Novska ostao u upravnom pogledu podređen Čazmi sve do 1955. Naravno, stvari danas stoje sasvim drukčije, jer se uspostavila gravitacijska povezanost toga područja sa Zagrebom i »formirala funkcionalna mikrojedinica« oko Ivanić-Grada kao lokalnoga gospodarskog središta na prostoru od lijeve obale Save na jugu do pobrđa na sjeveru. Medvedničko prigorje dobro je povezano sa Zagrebom, a njegovi centri, Zelina i Sesvete, danas više nego prije, privlače dnevnu radnu i emigracijsku radnu snagu svoje okolice. Sela Medvedničkog prigorja, jednako kao i većina onih uz obalu Save iz sjeverozapadnog dijela zagrebačke okolice, neposredno su povezana sa Zagrebom preko lokalnih proizvodnih centara: Zeline, Sesveta, Dugog Sela i Sesevskog Kraljevca u kojima je dislocirana znatna proizvodna djelatnost Zagreba.

Kako vidimo iz tablice 1, godine 1880. na području zagrebačke okolice, koja zaprema prostor na površini od 3.643 km², živjelo je 210.438 stanovnika, a gustoća naseljenosti bila je 58 stanovnika po 1 km². Nakon pedesetogodišnjeg razdoblja (1931) broj stanovnika popeo se na 303.869 i apsolutno porastao za 93.431 žitelja, ili 30,7%. Pedeset godina poslije (1981) zagrebačka okolica ima 364.444 stanovnika i apsolutni porast od 60.575, odnosno 16,6%, a gustoća je naseljenosti 100 stanovnika na 1 km².

Usporedimo li porast broja stanovnika zagrebačke okolice s porastom broja stanovnika grada Zagreba, u kojemu je okolica nesumnjivo imala značajni udio, onda vidimo (tablica 2) da se stanovništvo okolice između 1880. i 1931. povećalo za svega 1,44, a Zagreba za 4,29. Ili, u razdoblju od 1931. do 1981. taj porast za okolicu iznosio je 1,19, a Zagreba 3,18, odnosno u stogodišnjem razdoblju (1880—1981) porast je za okolicu iznosio 1,73, a Zagreba čak 13,61 što se naravno odrazilo i na gustoću naseljenosti u gradu.⁷

Idemo li u daljnju komparaciju i izdvojimo li iz sume ukupnog stanovništva Hrvatske gradska naselja, koja općenito imaju viši postotni priraštaj stanovništva, zapaziti ćemo da je u svim razmatranim razdobljima zagrebačka

⁷ Godine 1880 — 113; 1931 — 486; 1981 — 1543 stanovnika na 1 km²

Tablica 2

Kretanje broja stanovnika Zagreba i okolice (1880—1981)

	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1931. 1880.
Zagreb	56 459	70 595	98 322	121 363	153 444	242 063	4,29
Okolica	210 438	240 724	261 729	286 056	280 787	303 869	1,44

	1958.	1953.	1961.	1971.	1981.	1981. 1931.	1981. 1880.
Zagreb	339 923	377 025	459 464	602 205	768 700	3,18	13,61
Okolica	311 839	317 123	317 672	324 613	364 444	1,19	1,73

okolica zauzimala prvo mjesto u prosječnom porastu broja stanovnika među vangradskim područjima Hrvatske. Naravno, u tome nisu imali jednakog udjela svi dijelovi zagrebačke okolice, jer su osim prirodnog priraštaja na takvo stanje utjecali i drugi društveni faktori. Dok se, naime, porast broja stanovnika u jugozapadnom dijelu okolice može opravdano tumačiti rezultatom bržeg razvoja lokalne industrije, a u jugoistočnoj okolici mogućnošću razvoja lokalnog poljoprivrednog potencijala, što u oba slučaja povlači za sobom i smanjeni intenzitet emigracije, dotle sjeverozapadna i sjeveroistočna okolica nose druga obilježja. Doduše, razvoj je stanovništva u agrarno prenapučenom sjeverozapadnom dijelu (izuzmu li se pojedina razdoblja) ostao u okviru prosjeka čitave okolice, jer je viši prirodni priraštaj nadomještao broj-niju emigraciju, a dnevno kretanje radne snage u Zagreb ublažavalo nepovoljni gospodarski status toga područja. Sjeveroistočna pak okolica u većem dijelu razmatranog stogodišnjeg razdoblja imala je niži prirodni priraštaj koji je zajedno s malobrojnom emigracijom naginjao demografskoj stagnaciji u nekim međupopisnim razdobljima.

Imigracijska privlačnost grada Zagreba zbog stalnog razvoja industrijske privrede, s jedne, i gospodarske stagnacije njegove okolice, koja nije bila kadra da zaposli prirodnim priraštajem povećano stanovništvo, s druge strane, dva su temeljna uzroka koja su u stogodišnjem razdoblju (1880—1980) zagrebačku okolicu predodredila kao emigracijsko područje.

Zbog nedostatnosti statističke i druge relevantne građe ostaje i nadalje prisutna činjenica koja upozorava da je uzaludan svaki istraživački pokušaj koji bi pledirao na neporecivost tvrdnji o točnom broju emigriranih osoba iz zagrebačke okolice, ne samo u grad Zagreb, već i u ostale krajeve naše zemlje i svijeta. Uostalom, to je stvarnost koja je nažalost u većoj ili manjoj mjeri prisutna u svim našim migratornim sredinama. Ali da bi se donekle udovoljilo potrebama znanosti, odnosno iznijeli i približno točni podaci o broju iseljenih osoba iz zagrebačke okolice 1880—1981. može nam jedino poslužiti metoda proračuna,⁸ izvršena na osnovi usporedbe stvarnog kretanja broja stanovnika s prirodnim priraštajem, rezultate kojega donosimo u tablici 3.

⁸ » $E = A + p - B$, odnosno $I = B - (A + p)$. E = emigracija, I = imigracija, A = broj stanovnika na početku određenog međusobnog razdoblja, B = broj stanovnika na kraju razdoblja, p = prirodni priraštaj kroz isto vremensko razdoblje u apsolutnom broju« (6:71).

Tablica 3

Procjena stvarnog kretanja broja stanovnika okolice i grada Zagreba u razdoblju od 1880—1981.

OKOLICA

Razdoblje	Broj stanovnika na početku razdoblja	Prirodni priraštaj	Broj stanovnika na kraju razdoblja		Razlika: emigracija imigracija
			Trebalo biti	Stvarno stanje	
1880 — 1910	210 438	+ 79 294	289 732	286 056	— 3 676
1910 — 1931	286 056	+ 41 304	327 360	303 869	— 23 491
1931 — 1948	303 869	+ 28 102	331 971	311 839	— 20 132
1948 — 1953	311 839	+ 8 973	320 812	317 123	— 3 689
1953 — 1961	317 123	+ 14 121	331 244	317 672	— 13 572
1961 — 1971	317 672	+ 17 789	335 461	324 613	— 10 848
1971 — 1981	324 613	+ 22 398	347 011	364 444	+ 17 433
1880 — 1981	2 071 610	211 981	2 283 591	2 225 616	— 57 975

ZAGREB

1880 — 1910	56 459	+ 15 559	82 018	121 363	+ 39 345
1910 — 1931	121 363	+ 12 316	133 679	242 063	+ 108 384
1931 — 1948	242 063	+ 11 827	253 863	339 923	+ 86 060
1948 — 1953	339 923	+ 18 035	357 958	377 025	+ 20 067
1953 — 1961	377 025	+ 18 086	395 111	459 464	+ 64 353
1961 — 1971	459 464	+ 29 865	479 329	602 205	+ 122 976
1971 — 1981	602 205	+ 33 121	635 326	768 700	+ 133 374
1880 — 1981	2 198 475	138 809	2 337 284	2 910 743	+ 576 559

Iz tih rezultata doznajemo da je u razdoblju 1880—1981. migracijski saldo u zagrebačkoj okolici bio negativan za 57.975 osoba. Zapravo, u svim razdobljima od 1880. do 1971. on je bio uvijek negativan i ukupno je u ovom periodu iznosio 75.408. Tek u posljednjem međupopisnom razdoblju (1971—1981), migracijski je saldo pozitivan i iznosi 17.433 osobe.

U istom vremenu migracijski saldo grada Zagreba uvijek je bio pozitivan i za razmatrano razdoblje iznosi 576.559 osoba. Znači, da se u ovih sto godina zbog doseljavanja grad Zagreb povećao u prosjeku za 5.766 osoba.

U pomanjkanju podataka poklonit ćemo povjerenje procjenama koje je izvršio S. Žuljić. Po njemu, mogući udio broja emigranata iz okolice u ukupnom zbroju imigranata u Zagreb iznosio je od 1881. do 1910. — 35,3% i više nikada u nijednom popisnom razdoblju nije bio toliki. Štoviše, primjećuje se nagli trend smanjenja toga udjela, posebno izražen nakon oslobođenja (1910—1931 — 24,2%; 1931—1948 — 23,8%; 1948—1953 — 10,3%; 1953—1961 — 11,5%).

S obzirom na promijenjene uvjete razvoja okolice poslije oslobođenja (otvaranjem industrijskih i drugih radnih mjesta, stvaranjem novih pogod-

nosti za zadovoljavanje životnih i socijalnih potreba, a posebno poboljšanjem prometnih veza sa centrom) razumljivo je što priljev iz okolice u Zagreb nije više onakav kakav je bio prije. Zato ne čudi što je u posljednjem međupisnom razdoblju (1971—1981) migracijski saldo okolice pozitivan za 17.433 osobe. Dakako, to ne znači da je iseljavanje sasvim zaustavljeno, ali je očito smanjeno, jer je teško pretpostaviti da je tolika pozitivna razlika jedino rezultat doseljenja iz drugih krajeva u okolicu Zagreba.

Međutim, razvitak Zagreba i migracije stanovništva iz njegove okolice u grad ne možemo promatrati odvojeno od praćenja razvoja gradova smještenih na obodu njegove okolice. U rubnim područjima okolice velikog grada istovremeno se razvijaju regionalni centri koji djeluju gravitacijski i na stanovnike zagrebačke okolice koji imaju višestruku mogućnost izbora. Glavna središta graničnih područja zagrebačke okolice jesu: Karlovac, Sisak, Varaždin i Bjelovar. Svi ti gradovi još su pred stotinu godina imali pet tisuća stanovnika ili više (tablica 4), a Karlovac i preko 12 tisuća.

Tablica 4

Kretanje broja stanovnika Zagreba i okolnih regionalnih centara

Grad	G o d i n a					
	1881.	1931.	1981.	1931.	1981.	1981.
				1880.	1931.	1880.
Zagreb	56 459	242 063	768 700	4 29	9,32	13,61
Bjelovar	4 671	10 252	25 203	2,19	3,21	5,40
Karlovac	12 198	21 877	85 031	1,80	5,17	6,97
Sisak	6 742	13 030	43 494	1,93	4,52	6,45
Varaždin	9 789	13 467	39 545	1,36	2,68	4,04

Podijelimo li promatrano stoljeće u dva pedesetljetna razdoblja (1880—1931 i 1931—1981) možemo konstatirati da se ukupni broj stanovnika Zagreba u prvih pedeset godina više nego učetverostručio, dok se broj žitelja u ovim centrima, izuzev u Bjelovaru, nije ni udvostručio.⁹ No, bez obzira na ovu činjenicu, očito je da se usporedo s rastom Zagreba razvijaju i regionalni centri koji mogu imati privlačnu moć i za stanovnike perifernih naselja zagrebačke okolice. Spominjemo ovo zbog toga jer želimo ukazati na mogućnost da se stanoviti dio stanovnika iz rubnih područja koja geografski gravitiraju Zagrebu mogao odseliti i u ove regionalne centre.

U stoljetnom razdoblju 1880—1981. ukupni broj stanovnika Zagreba uvećao se za preko 13,5 puta, Siska za gotovo 6,5 puta, Bjelovara za gotovo 5,5 puta, Karlovca za 7 puta i Varaždina za preko 4 puta. Povećanje broja stanovnika u ovim gradovima, poglavito u Zagrebu, u izravnoj je vezi s deagrizacijom susjednih im područja.

⁹ Ako ukupni broj stanovnika 1880. označimo sa 100, indeksne su vrijednosti 1931. za Zagreb — 429, Bjelovar — 219, Sisak — 193, Karlovac — 180 i Varaždin — 136. Uzevši zajedno sve ove gradove ukupni broj njihova stanovništva u ovom razdoblju porastao je za 3,34 puta.

LITERATURA

1. Korenčić, Mirko. *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971*, Zagreb, 1979.
2. *Rezultat popisa stanovništva*, Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1981.
3. Schreiber, Eduard. »Žiteljstvo u okolici grada Zagreba«, *Gradski vjesnik*, Zagreb, 1932, broj 23/24.
4. Timet, Tomislav. *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine*, Zagreb, 1961.
5. Žuljić, Stanko. »Zagreb i okolica«, *Geografski glasnik*, Zagreb, 1965, broj 27

THE POPULATION OF ZAGREB AND ITS SURROUNDINGS FROM 1880 TO 1980

SUMMARY

Trends in the number of inhabitants of Zagreb and its surroundings in the 1880—1980 period are described and analyzed. The migration balance is used as a possible indicator to determine the participation of the inhabitants from the surroundings of Zagreb in the increase of the overall population of the city. Data are furnished on the growth of some regional centres (i. e. Bjelovar, Karlovac, Sisak and Varaždin), situated on the fringes of the surroundings of Zagreb, which may have had something to do with the arrangements of population movements from all parts of the Zagreb vicinity.